

ЯВИЩА СЕМАНТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА СТИЛІСТИЧНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 90-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ

У статті простудійовано особливості динаміки лексичних норм української літературної мови на матеріалі словників і ЗМІ. Досліджено процес поповнення словникового складу новими лексичними одиницями, явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції.

Із середини 80-х рр. і до наших днів у лексико-семантичній структурі української літературної мови спостерігається прискорення темпів мовної динаміки, що переважно відбувається в епоху значних соціальних зрушень і в час соціально-культурної переорієнтації суспільства. Світ явищ, речей вимагає оновлення слів. Проте не тільки нові явища вимагають свого осмислення і словесного вираження. Старі поняття з плином часу теж змінюються. Їх розуміння стає глибшим і ширшим - це природна взаємодія і взаємозалежність понятійного і словесного світів. Щоб зрозуміти першопричини словесних змін, доводиться наче входити в історію суспільства, історію культури, науки.

Доба перебудови і гласності, Чорнобиль, розпад СРСР, розбудова незалежної України, відродження духовності, бурхливий розвиток науки і техніки у світі, численні контакти на різних рівнях між Україною та іншими країнами - це неповний перелік соціальних трансформацій на геополітичному просторі України в кінці ХХ століття.

Найшвидше реагують на процеси суспільного життя ЗМІ, а багатство внутрішніх ресурсів мовної системи дає змогу словесно відобразити широку гаму відтінків значення реалій, що з'являються або зникають.

Найактивніше у мові відбуваються процеси активізації та пасивізації лексико-семантичних засобів, зміни соціальних конотацій, термінологізація/детермінологізація та деідеологізація/деміфологізація лексичних одиниць, жаргонізація мови тощо.

Розглянемо деякі з них.

Важливою рисою процесів розвитку словникового складу сучасної української мови є актуалізація багатьох її лексичних одиниць - використання власних ресурсів, вироблених і апробованих народом протягом століть. Можна назвати ще ряд таких лексичних одиниць, що знову після тривалої перерви функціонують у літературній мові: **віче** (сягає ще праслов'янської доби),

гривня (відоме ще в добу Київської Русі), **державець** (зафіксовано в першій пол. XV ст.) [III, с. 120], **співтовариство** (датується першою пол. XVII ст.), **правник, часопис** (зафіксовано в сер. XIX ст.) [I, с. 204, 207, 221]. Не зафіксовані найбільшими словниками (СУМ, УРС) слова **тризуб, самостійник, унезалежитися, незалежницький** [IV, с. 97].

В усіх жанрах усного чи писемного офіційного або неофіційного звертання активізувалися форми **пан, пані, панове**, що раніше були властиві лише дипломатичному різновиду офіційного мовлення і стосувалися тільки іноземців. Так само практикується вживання форми звертання **добродій (добродійка, добродії)**.

Отже, у сучасному українському суспільстві, яке прямує до відкритості та толерантності, українській мові повертаються ті її елементи, які силоміць були вилучені з норми, що відтворюють і поповнюють національний образ нашої мови на всіх її структурних рівнях завдяки приведенню у відповідність з етнічною природою української мови її літературних норм [II, с. 15]. Будь-яке слово, незважаючи на те, чи воно модерне, престижне, активно/пасивно вживане, чи доцільне воно у ситуації спілкування, завжди є стилістично закріпленим, функціонально обмеженим. Для цього у лексикографічній практиці використовують вказівки на обмеження сфери вживання та емоційно-експресивні оцінки.

Деякі лексеми, що активно вживаються у мові ЗМІ, були введені до українських словників, але з обмежувальними стилістичними позначками (часто випадковими, штучними) - *розмовне, діалектне, застаріле, дореволюційне, історизм, архаїзм, рідковживане* та ін. Нині вони зазнають функціонально-маркованої переоцінки в напрямку їх нейтрального сприйняття: **благодійність** (СУМ фіксує як *дореволюційне*), **молитвослов** (СУМ фіксує як *застаріле*), **урядувати**, «керувати, правити» (СУМ фіксує як *рідковживане*), **українофоб** (СУМ фіксує як *історизм*) [V, с. 85].

Для багатьох читачів періодики середнього та молодшого покоління українців незвичними є слова, зафіксовані у словниках як нормативні, часом з певними ремарками. Пояснити це можна тим, що в активній мовній практиці переважали слова, структурно ближчі до співвідносних російських: **принцип** замість **засада**; **складова** замість **складник**; **громадськість**, **товариство** замість **загал**, **спільнота**; **прогрес** замість **поступ**; **епоха** замість **доба**; **солідарність** замість **одностайність**.

У сучасній лінгвістичній літературі такі слова, терміни, властиві західноукраїнській мовно-літературній практиці, які були тенденційно вилучені з підручників, термінологічних словників і які ще пам'ятає старше покоління, кваліфікують як галичанізми: **число** (журналу) - **номер**; **субмарина** - **підводний човен**; **амбасада** - **посольство**; **терен** - **територія**, **площа**; **летовище** - **аеродром**; **перемовини** - **переговори**; **соборність** - **возз'єднання** (вживається на позначення суспільно-політичного, об'єднавчого руху в Україні); **наклад** - **тираж**; слово **світоч** стало дуже популярним завдяки поширенню на споживчому ринку рекламної діяльності менеджерів продукції кондитерської фабрики зі Львова.

Більшість подібних синонімів належать до спеціальної або термінологічної лексики, вони становлять пари слів, одне з яких запозичене, а друге - автохтонне. Звичний шлях лексичних запозичень - разом із предметами, поняттями, явищами, тобто вплив зовнішніх чинників. Проте існують і внутрішні причини легкого проникнення чужих слів в українську мову. Йдеться про випадки усунення лексичних дублетів, про шлях семантичної і стилістичної диференціації синонімів. Запозичені слова можуть усувати багатозначність українського слова, забезпечувати його розуміння. Крім того, причиною запозичень є потреба уточнити або деталізувати певне поняття, розмежувати семантичні відтінки, закріпивши їх за різними словами. Таким чином, наявне в мові слово і запозичене ніби ділять сфери свого семантичного впливу, при цьому сфери можуть перетинатися, але повністю не збігаються. Наприклад, деякі слова, що мають власне українські відповідники (**партнер** - **спільник**, **комерсант** - **торгівець**, **компаньйон** - **товариш**, **конкурент** - **суперник**) відрізняються обсягом значення, у першому випадку - вужчим. Своєї корективи до гіпотетичного словника іншомовних слів вносить сучасна тенденція: одні запозичення замінюються іншими. Наприклад, фр. **авангардний** - лат. **прогресивний**, фр. **консьєрж** - нім. **вахтер**. Принадність США як країни рівних

можливостей, феномен американського способу життя, той престиж, яким користується в світі все американське, нарешті, експансія англійської мови у світовому масштабі - все це становить найважливіший екстралінгвальний чинник витіснення англіцизмами запозичень в українській мові. Наприклад, співіснують англіцизми і галліцизми (запозичення з французької мови): **мейкап** і **макіяж**; **сленг** - **жаргон**; **дизайнер** (одягу) - **кутюр'є**, **модельєр**; **бос** - **шеф**, **патрон**; **магазин елітного одягу** - **бутик**; **секонд-хенд - комісійний**; **шоу - ревью**. (VI, с 12, 13). На сторінках преси актуалізуються все-таки здебільшого англіцизми: **креативний** - **творчий**, **корумпований** - **продажний**, **бартер** - **обмін**, **дайджест** - **огляд**, **стагнація** - **застій**, **шоу - видовище**, **мас-медіа** - **ЗМІ**, **імідж** - **образ**, **аудит** - **перевірка**, **дивіденд** - **прибуток**; латинізми, які помітно розширюють свою семантику: **дотувати** - **пожертвувати**, **консенсус** - **згода**, **конвертація** - **обіг**, **пролонгація** - **продовження**, **уніформа** - **однострій**, **юридичний** - **правничий**. Перенесення номінацій з чужого мовного середовища на український ґрунт спостерігається й у громадському житті: **український парламент** (Верховна Рада), **мерія міста** (міськвиконком) і **мер** (його голова).

Близькими до актуалізованої лексики є денотативно переорієнтовані одиниці. Цей процес пов'язаний зі зміною ідеологічних засад, оскільки при перенесенні дореволюційних реалій і понять на сучасний український ґрунт одночасно змінювалася оцінність багатьох із них: у новітні часи переорієнтована лексика охоплює, зокрема, такі сфери, як адміністративне управління (**губернатор**, **департамент** (наприклад, з **питань довузівської підготовки**, з **питань мовної політики**)), економіку (**магнат**, **монополія**, **акція**, **санація**), суспільно-політичне життя (**імпичмент**, **скаут**, **тоталітаризм**, **страйк**, **опозиція**, **волонтер**, **деідеологізація** (у СУМІ цього слова немає - що досить показово)).

Сучасними реаліями у сфері виховання є **бонни** (виховательки для малих дітей, колишні няньки), **гувернантки**. Продовжити освіту після школи можна в медичному, музично-педагогічному, політехнічному **коледжі** або коледжі («ошляхетненому» профтехучилищі). Грибоедовською ілюстрацією до приказки *Страшне перо не в гусака* є перейменування радгоспу-технікуму на **радгосп-коледж**. Справді, суміш «французького с нижегородским».

В українській літературній мові процес переорієнтації номінацій відбувався двічі: на початку радянської доби й у 90-ті рр., у період творен-

ня державності. Сторінки газет і журналів (не лише для професіоналів, а й для широкого загалу) заповнили економічні терміни, в основному іншомовного походження. Відмова від ідеологічних стереотипів дозволила зовсім з іншого боку розглянути реалії суспільно-економічного життя. Слова **бізнес**, **бізнесмен** втратили своє колишнє негативне забарвлення (напр., СУМ подає таку інформацію до слова **бізнес** - «комерційна, біржова або підприємницька діяльність як джерело наживи в капіталістичному світі» (СУМ, I, с 179); ілюстрацією до слова **бізнесмен** слугують там же рядки М. Рильського: **Не спиться вам, нью-йоркські бізнесмени, Чикагські м'ясники і різники, Вам, що хотіли б увесь світ зелений Залить огнем смертельної ріки** (орфографія за: М. Рильський, I, 1956, с 390).

Тим часом в останнє десятиліття насамперед у мові ЗМІ зафіксовано деривативний бум, зокрема і щодо слова **бізнес**: **бізнесовий**, **бізнесовець**, **бізнес-право**, **-план**, **-клас**; до пари бізнесменові запозичено **бізнес-вумен**, **бізнес-леді** і «наші» **бізнесменка**, **бізнесменша**.

Біржа - «установа, де здійснюються торгові, фінансові та інші операції» - колись притаманна лише капіталістичному суспільству і початковому періодові радянської історії (зафіксовано у значенні 2, з ремаркою *історизм* - «установа, що в перші роки радянської влади (до 1930 р.) проводила боротьбу з безробіттям, регулюючи трудовлаштування та попит на працю» (СУМ, I, с 188)), тепер «обросла» прикметниками **автомобільна**, **сировинна**, **валютна**, **фондова**, **товарна**, **чорна** (ринок нелегальних товарів: наркотиків, зброї) (у значенні 1) і **акторська**, **молодіжна біржа праці** (у значенні 2). Слова **інфляція**, **безробіття** донедавна були лише термінами з політичної економії капіталізму, а сьогодні наврод чи знайдеться людина, яка б не розуміла їх значення.

Змалюванню «конотативного портрета» слова **ринок** сприяють численні епітети та метафори, в утворенні яких вправляються майже всі мовці. Позитивна оцінність забезпечується словами **вільний**, **цивілізований**, негативна - словами **дикий**, **«блосиний»**. Для пересічних громадян **ринок** є найменш вдалим синонімом до слова **капіталізм**, бо виникає асоціація з місцем, де намагаються ошукати.

Подібний до деідеологізації процес деміфологізації породив у ЗМІ велику кількість евфемізмів. Ось кілька прикладів з перекладом їх на «мову життя»: **заангажованість ЗМІ - продажність; розширення валютного коридору - падіння курсу національної валюти; реструкту-**

ризація боргу - відтермінування сплати боргів; уповільнення процесу стабілізації - спад виробництва; передвиборні технології - політичні маніпуляції; непарламентські методи ведення дискусії - брутальність, що може спричинити бійку. У 1990-х роках напівкримінальний «блат» витісняє варваризм **«лобіювання»**; **хабар** набув поважної іноземної зовнішності як **корупція**. «Вчора іменувався **спекулянт**. Сьогодні - **бізнесмен**. Учора називалося **"махнуть не глядя"**. Сьогодні - **"обміняти по бартеру"**. Вчора був звичайний **шулер**. Сьогодні - **брокер**» (Є. Дудар. Ми є такі).

Наведені вище приклади свідчать, що за останнє десятиліття публіцистика зробила колосальний крок у бік відкритості, можливості висвітлювати життя суспільства, не опираючись на цензуру. Проте соціальні, політичні, економічні процеси нашого часу впливають на ЗМІ взагалі і на мову ЗМІ зокрема не тільки позитивно, а й негативно. Свобода слова подекуди сприймається як уседозволеність, зняті всі бар'єри й фільтри на шляху проникнення в літературну мову грубої, навіть вульгарної лексики, значної кількості жаргонізмів. Такий підхід, на наш погляд, небажаний. Публіцистика, яка в наш час значно популярніша, ніж художня література, повинна сприяти засвоєнню позитивних морально-етичних норм поведінки, виховувати смак мовної культури.

Отже, основною рисою останнього десятиліття ХХ ст. є пожвавлення процесу оновлення лексико-семантичного складу літературної мови, що виявляється в актуалізації словотворення, запозиченнях, у семантичних трансформаціях наявних у мові слів. Актуалізована у ЗМІ лексика часом сприймається як новітні утворення, хоч насправді вона була відома західноукраїнській мовній практиці, а отже, й мові діаспори (**офірувати - жертвувати; симпатик - прибічник, прихильник; сиротинець - дитячий притулок**). Різностямованість процесів номінації, а саме: запозичення з пасивного фонду мови і нові іншомовні запозичення - спричиняються до синонімізації: **спонсор - меценат, добродієць; мер - міський голова**. Серед лексико-стилістичних і семантико-стилістичних трансформацій словникового складу, а саме: звуження вживання, переміщення до пасивного фонду мови, зміна стилістичної кваліфікації слова, поява або зникнення емоційного забарвлення, - домінує процес нейтралізації стилістичного маркування слів та лексико-семантичних варіантів. Зняття у слів позначки і фіксація їх як загальноновживаних свідчить про демократизацію літературної мови.

1. *Жовтобрюх М. А.* Мова української преси до середини 90-х рр. XIX ст.- К.: Наукова думка, 1991.- С. 120.
2. *Мацько Л.* Українська мова в кінці XX ст. // Дивослово, 2000, № 4. - С 15.
3. *Полюга Л. М.* Українська абстрактна лексика XIV - пер. пол. XVII ст.- К.: Наукова думка, 1991- С. 120.
4. *Стишов О.* Динамічні процеси в лексиці і фразеології сучасної української мови 80-90-х років // Українська мова. Стилїстика (1945-1995 рр.).- Ополе, 1999.- С. 97.
5. *Струганець Л.* Динаміка лексичних норм української літературної мови XX ст.- Тернопіль: Астон, 2002.
6. *Тодор О.* Французькі запозичення // Культура слова, 2002, № 60, - С 12, 13.

СЛОВНИКИ

1. Словник української мови.-К.: Наукова думка, 1971-1980.
2. Толковый словарь русского языка конца XX века. Языковые изменения.- СПб.: Фолио-пресс, 1998.

О. Todor

PHENOMENON OF SEMANTIC TRANSFORMATION
AND STYLISTIC TRANSPOSITION
IN UKRAINIAN LANGUAGE IN 90-th YEARS OF XX cent.

The article studies the particular features of the dynamics of lexical norms in Ukrainian language on the materials of dictionaries and mass-media.

It analyses the process of vocabulary enrichment by new lexical units, the phenomena of semantic transformation and stylistic transposition.